

Jasna HADŽIMEJLIĆ
Institut za jezik, Sarajevo, BiH

DISTRIBUCIJA MORFOFONEMA {O} I {E} U DEKLINACIJI IMENICA VRSTE A NA ŠTOKAVSKOM PROSTORU*

Ovaj prilog govori o odnosu *alomorfa* {om} : {em} i {ov} : {ev} u deklinaciji imenica vrste A u štokavskom narječju, odnosno o uopštavanju morfofonema {O} u padežima s alternacijom {O} ~ {E}.

Važnost pokrenute teme sadržana je u činjenici da se dobivena situacija u načelu razlikuje od naslijeđenog stanja, tj. od stanja u standardnom jeziku, sa jedne strane, i da opet, sa druge strane, ona nije podudarna u pojedinim štokavskim idiomima, te da su u tim okvirima značajno nesaglasni singular i plural. Provedena analiza je rezultirala kartama koje su pokazale da je pomjeranje jače u singularu – zahvatilo je manje ili više široki centralni dijagonalni pojas i zapadni predio štokavskog prostora, nego u pluralu – {O} se vrlo rijetko generalizuje, uglavnom je samo češći u odnosu na {E}, kao npr. u manjim regijama na sjeveroistoku (Banat), krajnjem istoku (u timočkim govorima) jugu (Mrkovići) i zapadu (zapadnobosanski govori).

Ovaj rad je zamišljen kao prilog predstavljanju svojevrsne konfrontacije *morfofonema* {O} : {E} u štokavskom narječju, kako se ova pojava, generalno gledano, bez dodatnog specificiranja, može označiti.¹

---

* Vitičaste zgrade su poslužile da simbolično prikažu morfeme, tj. sve vrste njihovih realizacija – mala slova, kao i morfofoneme – velika slova u vitičastim zgradama. Up. D. Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, 154, Beograd, 1988. i R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, XLII, Zagreb, 1969.

¹ Morfofonologija se shvata kao dio morfologije, bez obzira na pitanje o statusu njene samostalnosti kao lingvističke discipline (up. D. Jović, *Metodološke pretpostavke izučavanja morfonematike*, 347-349, *Južnoslovenski filolog* XXX/1-2, Beograd, 1973), a alternacija {O} ~ {E} kao morfološki (a ne fonološki - v. R. Simić, *Metodološki pristup morfematici imeničkih reči*, 85, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XVII/2, Novi Sad, 1974) uslovljena alternacija. V. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* (Grupa autora), 53-55, Zagreb, 1979.

Cjelovita rasprava o ovom fenomenu zahtijevala bi uključivanje svih kategorija deklinacije u kojima se on sreće, zatim paralelno proučavanje tih likova, njihovih međusobnih odnosa, kao i raznih okolnosti od kojih oni zavise.² Za takvo, idealno sagledavanje neophodno je objediniti brojne podatke iz (istorijske) dijalektologije, (istorije) literarnog jezika i sl.³ Jasno je da bi takav poduhvat podrazumijevao mnogo više činjenica nego što ih trenutno, u sistematičnom obliku pružaju ove discipline.⁴

U tom je smislu problem sveden samo na imeničku kategoriju – na nekadašnje *o* i *io*-osnove, tj. na *Isg* i pluralske padeže imeničke deklinacije vrste A.⁵ Istina, primjedba o nedovoljnom broju podataka vrijedi i za ovaj segment, ali se ona djelimično eliminiše zasnivanjem analize na savremenoj dijalektologiji.

Prije nego što se pređe na konkretno razmatranje, neophodno je naglasiti da se prema kriteriju tipa distribucije standardnojezične relacije {*om*} : {*em*}; {*ov*} : {*ev*} ostvaruju s alternativnom distribucijom – kao *varijantni alomorfi* (*gradom* ~ *ključem*, *gradovi* ~ *ključevi*), ili, veoma rijetko, s fakultativnom distribucijom – kao *dubletni alomorfi* (*pisarom* // *pisarem*, *nosovi* // *nosevi*).⁶ Mada danas postoje

² Građa kojom raspolažemo nudi primjere kao *moje* : *mojo*, *našeg* : *našog*, *vrućem* : *vrućom* i sl., koji, međutim, nisu uzeti u obzir jer bi njihovo uključivanje zasigurno samo opteretilo ovu analizu. Tako ostaje kao zadatak da se u budućim istraživanjima i oni objedine.

³ U tom smislu su dragocjeni radovi poput A. Albin, A Diachronic Study of Six Morphological Features Characteristic of the Šumadija – Vojvodina Dialect, *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XVIII/1, Novi Sad, 1975, koji objedinjavaju istorijske i savremene podatke za ograničene probleme i manje regije.

⁴ U literaturi se mogu naći sporadični podaci, kao npr. da je konfrontacija {*O*} : {*E*} u korist {*om*} započela još u 13. v. iza suglasnika *r*, od 14. v. iza *c*, u 15. v. iza *z*, te da je u 16. v. zahvatila sve pozicije (up. Đ. Daničić, *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVIII veka*, 36, Beograd, 1874), zatim da je česta kod pisaca (up. npr. T. Maretić, *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, 208, *Rad JAZU* 209, Zagreb, 1915. i slični primjeri za pojedine pisce), ali oni nisu ni izdaleka dostatni za praćenje tipa ili kontinuiteta pomjeranja – podaci koji bi u svakom ozbiljnijem interpretiranju takve vrste bili neophodni.

⁵ Prihvaćena je klasifikacija imeničke deklinacije prema nastavku *Gsg* - na vrste: A, E i I. Up. M. Stanić, Tipovi imeničkih deklinacija, *Rad JAZU* 278, 208, Zagreb, 1949. i P. Ivić, O deklinacionim oblicima u srpskohrvatskim dijalektima, 202, *Godišnjak Filozofskog fakulteta* IV, Novi Sad, 1959. Bez obzira na primjedbe koje bi, eventualno, mogle stajati uz ovu klasifikaciju (up. npr. Z. Junković, Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, 113, *Rad JAZU* 363, Zagreb, 1972), ona je ovdje prihvatljiva iz vrlo praktičnih razloga – operiše se sa jednom vrstom imenica. Ali, trebalo bi imati na umu da se u okviru plurala misli uglavnom samo na muški rod imenica ove vrste. Usamljeni su oblici kao *brdevima* (I. Brabec, *Govor Tuzle i okolice*, 58, Doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 1955).

⁶ Iskorišteni su neki termini i shvatanja navedena u radu R. Simić, *n. d.*, 84 i dalje, kao i *Priručna gramatika*, *n. d.*, 46 i 47, ali su ona, ipak, do izvjesne mjere modifikovana. Takvo je npr. i shvatanje da *varijantni alomorfi* imaju alternativnu distribuciju. Oni su paradigmatički istovetni,

uslovi za odstupanje od naslijeđenih principa distribucije ovih morfa,⁷ standardni jezik, može se reći vještački, zadržava stare odnose između {O} i {E}, uvažavajući jedino disimilaciju. Ti odnosi su regulisani strogim pravilima. Ona su poznata i nema potrebe ponavljati ih.⁸

Nasuprot tome, ta pravila se u dijalektima mnogo češće narušavaju nego što se poštuju. Nauci su poznati osnovni pravci pomjeranja. Naime, kada se iz bilo kog razloga poremeti opozicija koja proizlazi iz konteksta, onda se remeti i alternacija zasnovana na toj opoziciji, a u pojedinim idiomima se uspostavljaju potpuno novi odnosi, većinom nesaglasni između sebe. Najčešće se postojeći alomorfi analoškim uopštavanjem svode na jedan morf, obično onaj sa morfonemom {O}, s tim što nisu rijetki ni nedovršeni procesi, ili oni u kojima je teško odrediti smjer pomjeranja. Uz to je fakultativna distribucija frekventnija nego u standardnom jeziku, a prisutna je uglavnom tamo gdje uopštavanje nije okončano. Potrebno je dodati i to da alternaciju tipa *prstem* ~ *ključom*, *prstevi* ~ *ključovi* ne zapažamo u sistemu već samo u pojedinačnim slučajevima.⁹

Međutim, ti odnosi, naročito kada poredimo singular sa pluralom, dolaze u takvoj kompleksnosti i višeslojnosti da ih je nemoguće sagledati sveobuhvatno i istovremeno za cijeli štokavski prostor. Zato će ponaosob biti iznesena situacija u singularu i u pluralu, a tek naknadno ponuđeno samo uopšteno poređenje tako snimljenog stanja.

Predstavljanje konfrontacije između {O} i {E} u štokavskim dijalektima vršeno je na osnovu dvije vrste izvora.

Prvi izvor je građa prikupljena sa 225 punktova, relativno pravilno raspoređenih po BiH. Materijal je dio projekta Instituta za jezik u Sarajevu *Sinhronijska*

a sintagmatski različiti. Zavise od konteksta – u konkretnom slučaju od karaktera morfonološkog šava. *Dubletni alomorfi* imaju fakultativnu distribuciju. Oni su i sintagmatski i paradigmatiski istovetni, pa njihov izbor ne zavisi od konteksta. Treći tip (o kome ovdje nije riječ) su tzv. *supletivni alomorfi*. To su morfi sa komplementarnom distribucijom. Oni nisu istovetni ni paradigmatiski ni sintagmatski. Ovdje su korišteni simboli: ~ za alternativnu (D. Kristal, n. d., 23), a // za dubletnu distribuciju (opšti simbol za sve vrste naporednosti).

⁷ Riječ je, naravno, o tome da je uz tzv. stare "meke" osnove išao alomorf sa elementom {E}, a uz stare "tvrde" osnove alomorf sa elementom {O}.

⁸ Up. npr. M. Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik I*, 194-205, Beograd, 1986.

⁹ To je i razumljivo jer se radi o potpuno retrogradnom procesu. Kako se vidi i na kartama IIa/b, primjeri tipa *prstem* i *prstevi* (obilježeni su zvjezdicom) izostaju u idiomima sa generalizovanim {O}, a nisu obični ni tamo gdje je on u većini.

*deskripcija bosansko-hercegovačkih govora.*¹⁰ Na njemu se trenutno radi sintetska studija, a ovo je jedan od načina na koji bi se ta građa mogla interpretirati.¹¹

Drugi izvor za ovaj prilog čine objavljeni podaci o posebno obrađenim manjim ili većim arealima. Za bosanskohercegovačko područje konsultovana je gotovo sva relevantna literatura¹² dok je za poređenje sa govorima izvan BiH korištena uglavnom literatura koja tretira veće oblasti.¹³

U vezi sa drugim izvorom stoji nekoliko načelnih primjedbi. Prije svega, naša dijalektologija se nedovoljno ili neadekvatno bavi pokrenutim problemom. Naime, nije rijedak slučaj da on potpuno izostaje, a kada je i iznesen, nije uvijek pod istim uglom gledan. Neki autori ga posmatraju kao fonološki,¹⁴ a drugi kao morfološki uslovljenu alternaciju.¹⁵

Posebno su problematični prilozi u kojima su najopštije ocjene, poput: (*katkada*) *ima i primjera sa -om, česti su primjeri sa -om* i sl., gdje je bilo vrlo teško odrediti šta to uistinu znači, zatim prilozi u kojima se pojava razrađuje prema tipu morfofonološkog šava, ali ponekad bez objedinjene i konačne ocjene o prevazi

---

¹⁰ Spisak punktova nalazi se u *Bosanskohercegovačkom dijalektološkom zborniku* II, 366–370, Sarajevo, 1979. On ima sljedeće korekcije: punktovi pod brojem 78 i 86 nisu urađeni (te se praznine mogu inače popuniti radovima: M. Simić, *Govor sela Obadi u bosanskom Podrinju*, *Srpski dijalektološki zbornik* XXIV, Beograd, 1978, P. Đukanović, *Govor sela Gornje Ceparde (kod Zvornika)*, *Srpski dijalektološki zbornik* XXIX, Beograd, 1983, D. Vujičić, *Prilog proučavanju govora Donjeg Birča*, *Radovi ANUBiH* LXX, Odjeljenje društvenih nauka 21, Sarajevo, 1981), punkt 218a iz spiska je 225 na karti, a dodat je punkt 226 *Tuholj (Kljadanj) – muslimani*.

¹¹ Prvobitna ideja bila je, dakle, da se problem kolokvira samo za BiH. Međutim, pošto je taj prostor sa svih strana okružen štokavskim govorima, te tako ne predstavlja izolovanu cjelinu, prihvaćeno je kao uputnije sve vrste izoglosa pratiti i izvan republičke granice jer se one za nju po prirodi stvari i ne vezuju.

¹² To su sve bibliografske jedinice objavljene u prilogu BIBLIOGRAFIJA u knjigama *Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika* I–V, Sarajevo, 1975–1985.

¹³ To su posebno objavljene studije kao i radovi iz periodike (navodim uobičajene skraćenice: SDZb, HDZb, JF, ZbFl, FIL, *Rasprave Instituta/Zavoda za jezik*, *Prilozi proučavanju jezika*, izdanja akademija, godišnjaci fakulteta i sl. Iz ovoga jasno proizlazi da ovdje raspolažemo samo sa jednom vrstom izvora podataka, što upućuje na činjenicu da rezultati ne mogu biti precizno dati kao za BiH.

¹⁴ Tu je daleko manji broj priloga, obično starijih izdanja, kao npr. M. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, 103–106, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung I, Südslavische Dialektstudien IV, Wien, 1907, I. Brabec, *n. d.*, 37, S. Pavešić, *O narodnom govoru u Lepenici u Bosni*, 373, *Ljetopis JAZU* 64, Zagreb, 1960. i sl.

¹⁵ V. napomenu br. 1.

jednog od alomorfa.¹⁶ Ponegdje dobivamo frekvenciju na osnovu sveukupnog prebrojavanja primjera (ponekad i imenica starih *o*-osnova), pa dobivena slika nije obavezno i tačna, mada sâm ponuđeni materijal, nerijetko, daje mogućnost i za preciznije razgraničavanje.¹⁷ Nekad se desi da distribuciju nalazimo samo uz *Isg*, dok za ostale kategorije ona izostaje.¹⁸

Zatim, ne postoje jedinstveni ili bar u istoj mjeri precizni podaci. Zapravo, u obzir su uzimani rezultati najrazličitijih vrijednosti – od ozbiljnih i opsežnih studija do površnih izvještaja, od vrlo uopštenih procjena, koje se ponekad odnose na cijele dijalekte do minucioznih obrada govora nekog sela ili manje regije. Problem je i u tome što su radovi pisani u velikom vremenskom rasponu – od kraja prošlog i početkom ovog vijeka do danas.¹⁹

---

¹⁶ U takvim i sličnim slučajevima vršena je procjena na osnovu svih iznesenih elemenata. Kao ilustraciju za areal sa neprevrelim stanjem u kome je distribucija poremećena do te mjere da je teško sa sigurnošću odrediti učestaliji morf za *Isg*, navodim rubni dio istočne Hercegovine i jugoistočne Bosne, koji se spaja sa susjednim crnogorskim idiomima. Do ovoga se došlo na osnovu pokazatelja sa karte Ia i podataka da se u istočnoj Hercegovini ovi alomorfi često javljaju naporedo (A. Peco, *Govor istočne Hercegovine*, 117, *Srpski dijalektološki zbornik XIV*, Beograd, 1964), zatim da se u zapadnoj Crnoj Gori »manje ... čuvaju meki vokali iza nepčanih suglasnika. Ponegdje možemo čuti uporedo i -om i -em«, odnosno da *Isg* ima »dvojake oblike« i sl. (up. J. Vuković, *Govor Pive i Drobnjaka*, 51, *Južnoslovenski filolog XVII*, Beograd, 1938-39, D. Vušović, *Dijalekat Istočne Hercegovine*, 36, *Srpski dijalektološki zbornik III*, Beograd, 1927. M. Pešikan, *Starocrnogorski srednjokatunski i Lještanski govori*, 144 i 145, *Srpski dijalektološki zbornik XV*, Beograd, 1965).

¹⁷ Nije naodmet podsjetiti da bez podataka o učestalosti neke pojave u jeziku ne samo da ne možemo odrediti njen značaj nego, u ovakvim slučajevima, ne možemo vršiti valjana poređenja, pa time ni donositi punovrijedne zaključke. Trebalo bi zato imati na umu taj nedostatak koji se neminovno provlači kroz ovakvu vrstu interpretacija.

¹⁸ Pažnja se nerijetko poklanja isključivo odnosu između kratke i duge množine, a istovremeno izostavlja pitanje konfrontacije {O} : {E} koja najčešće nije simetrična sa singularskom. Tako, npr. za izradu karte br. IIB za široki pojas u Hrvatskoj – kroz Slavoniju (up. radove S. Sekereša o slavonskim govorima, većinom u *ZbFL*) pa sve do granice prema kajkavskom i čakavskom narječju (up. D. Petrović, *Govor Banije i Korduna*, 87, Matica Srpska - Prosvjeta, Novi Sad – Zagreb, 1978, M. Dragičević, *Govor ličkih jekavaca*, 129, *Srpski dijalektološki zbornik XXXII*, Beograd, 1986) – potpuno je izostala tačna predstava o pluralnim alomorfima.

¹⁹ Tako je npr. Đ. Šurmin još 1895. god. (Osobine današnjeg sarajevskog govora, 199, *Rad JAZU* 121, Zagreb, 1895) za sarajevsku regiju (otprilike: Vioko – Treskavica – Romanija – Ozren), uključujući tu i Sarajevo, našao jedino morf {om}. Prema materijalu kojim danas raspolazemo, ta konstatacija ne vrijedi u potpunosti za cijeli prostor, a za sam grad i neke punktove na zapadu ne vrijedi uopšte. Naime, u naselju Bjelave kod starosjedioca srećemo standardnojezičku alternaciju, što svakako može biti uticaj standardnog jezika, koji se, a to je i logično, sve češće sreće, i ne samo u urbanim sredinama.

Svemu tome dodaje se i opaska da u našoj dijalektologiji ima neuporedivo manje izomorfa nego izofona, puno manje nego što to sami fenomeni uslovljavaju. Iako je izvjesno da se izomorfe rijetko poklapaju sa dijalekatskim granicama, te da pojava o kojoj se govori sama po sebi nije presudna za važeće tipologije štokavskih govora, ona se ipak pokazuje kao punovrijedan pokazatelj za neka poređenja u sklopu rasprava o sličnostima ili razlikama među dijalektima.²⁰

To je bio poticaj da izradim nekoliko karata sa štokavskim izoglosama u vezi sa pomjerenim odnosom spominjanih alternativnih alomorfa.²¹ Aktualizirane su samo imenice sa promjenom po nekadašnjim *i*o-osnovama u padežima u kojima deklinacija vrste A zna za alternaciju {O} ~ {E}. Naime, iz literature je poznato da su u deklinaciji nekadašnjih tvrdih osnova rijetka pomjeranja, tj. da sem kosovsko-resavskih nema idioma u kojima se može govoriti o procesu uopštavanja morfofonema {E} u svim kategorijama deklinacije.²²

Izrađena su dva para karata – oba sadrže po jednu kartu za {em} : {om} i po jednu kartu za {ev} : {ov}. Prvi par (Ia, Ib) predočava građu u punktovima po BiH, oslanjajući se na već spomenuti projekat. Na njima su zapravo sumirane po četiri radne karte, koje su imale za cilj prikazivanje imenica sa različitim tipovima suglasnika u osnovi, čime se dobiva pregled o tome koliko i u kojoj mjeri je suglasnička konstelacija regulativ za distribuciju morfa u pojedinim punktovima ili arealima.²³ Drugi par karata (IIa, IIb) obuhvata štokavsko narječje, samo na osnovu podataka iz literature.

Još samo da dodamo da je analitičkim upoređivanjem podataka sa prvog para karata i onih iz literature o bh. govorima ustanovljeno da se oni dobrim dijelom slažu.²⁴ Naravno, svi rezultati nisu (a to se nije ni moglo očekivati) u potpunosti

²⁰ Govoreći o odnosu kosovsko-resavskog prema šumadijsko-vojvodanskom dijalektu, P. Ivić (O nekim problemima naše istorijske dijalektologije, 119, *Južnoslovenski filolog XXI*, Beograd, 1955/56) navodi da se izomorfa u vezi sa *Isg* imenica vrste A poklapa sa granicom među njima, što uz sve druge razlike, naravno, samo doprinosi opštoj slici.

²¹ Poznati su problemi oko određivanja izoglosa uopšte, jer granice između različitih pojava u govoru nisu i ne mogu biti strogo precizirane. U nauci se to ponekad razriješava tzv. "prelaznim govorima" u kojima zatičemo "neprevrelo stanje" (kako to A. Peco naglašava u svojim radovima), tj. »postupnim prelazom od jedne pojave ka drugoj« (S. Remetić, Govori centralne Šumadije, 399, *Srpski dijalektološki zbornik XXXI*, Beograd, 1985).

²² Up. npr. D. Jović, Trstenički govor, 78, *Srpski dijalektološki zbornik XVII*, Beograd, 1968.

²³ Uz broj punkta nacrtani su krugovi podijeljeni na po četiri dijela koji se odnose na te četiri radne karte. Na kartama su navedene imenice praćene na pojedinoj radnoj karti, kao i način osjenčavanja isječaka (četvrtine) kruga i neki dodatni simboli koji su korišteni.

²⁴ Jedno od najvećih neslaganja odnosi se na istočnu Hercegovinu za koju Đ. Šurmin (Njekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom, 168, *Nastavni vjesnik*, knj. III, Zagreb, 1895)

identični i mnoge razlike bi možda trebalo komentarisati, ali pošto se u suštini ne radi o dijametralno suprotnim viđenjima, primjedbe će ipak izostati.²⁵

Karta Ia, za *Isg*, informiše o tome da su na zapadu preko linije koju prave rijeke Bosna i u produžetku Neretva samo sporadično posvjedočeni idiomi sa poznatom alternacijom – uglavnom je uopšten {om}.²⁶ Kada se i javljaju dva alomorfa, oni obično nisu morfonematski uslovljeni ili su dubletni, a ako zavise od šava, onda su najčešće u pitanju osnove sa najosjetljivijom završnicom ili, pak, srednji rod.²⁷

Nasuprot tome, sa desne strane od naznačene linije smješten je kompaktni prostor istočne, centralne i sjeverne Hercegovine, te jedan dio jugoistočne Bosne, gdje je, uzeto u cjelini, još uvijek, negdje više, negdje manje, naslijeđena alternacija

---

tvrdi: »gotovo je svagda nastavak -om za muški i srednji rod bez obzira, na koji se konsonant osnova svršuje« i »U riječi muž. roda se dodaje nastavak -ov i onijem riječima, gdje bi trebalo da bude -ev«. Pored toga, skrenula bih pažnju i na nesporazum koji se odnosi na zaključak da ovdje preovladava -om (npr. M. Dragičević, n. d., 129), mada je danas poznato da »u *ije-šta* govovima istočne Hercegovine još uvijek su češći u upotrebi oblici sa nastavkom -em, ali se i tu uopštava oblički završetak -om.« (A. Peco, Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne, 43, *Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik* III, Sarajevo, 1982). V. kartu Ia i napomenu br. 16.

²⁵ Od tipa komentara koji se izostavljaju, samo kako ilustraciju, iznosim ovaj za selo Imljane i okolinu. Naime, u prilogu J. Vukovića (*Govorne osobine Imljana*, 40 i 41, p. o. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Sarajevo, 1962) stoji da »ovaj govor nosi u tendenciji ka uklanjanju odnosa o:e kod nepalatalnih i palatalnih osnova imenica muškog i srednjeg roda u instrumentalu singulara ... Iako su to ređi slučajevi nego što ih imamo u mnogim bosanskim govorima, njih ima u dobroj meri, i onih neobičnijih, i oni, svakako, predstavljaju još u jednom vidu uticaj srednjobosanskih govora. Ovdje se može čuti i: pod gájom, nóżom, kopáčom ...« Prema karti Ia (punkt br. 169) u ovom selu je registrovan jedino morf {om}. Međutim, ako se ovdje i mogu čuti oba alomorfa, kako to tvrdi J. Vuković, {em} je zasigurno mnogo rjeđi, a {om} teško da je uticaj sa strane – on je osobina širokog, vrlo kompaktnog prostora.

²⁶ Zanimljivo je da se gruba granica između istočne i zapadne štokavštine koju prave rijeke Bosna i Neretva (up. D. Petrović, *Iz problematike severozapadnih ijekavsko-štokavskih govora*, 192, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7/1, Zagreb 1985) potvrđuje i ovdje, ali je potrebno naglasiti da ova izoglosa ne ide među one koje se povlače po kriteriju arhaičnosti između ovih idioma (up. A. Belić, *O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika*, 69-75, M. Hraste, *Značaj zapadnog štokavskog govora za istoriju i dijalektologiju srpskohrvatskog jezika*, 79, *Južnoslovenski filolog* XXIII, Beograd, 1958), jer osobinu uopštavanja morfonema {O} konstatovanu zapadno od naznačene linije nalazimo i u najmlađim i u najstarijim štokavskim govorima.

²⁷ Pretpostavka je da su u srednjem rodu, zbog alternacije *selo* : *polje*, rijetki obrnuti procesi kroz paradigmu, kao npr. *polje*, *poljom*, i da će takav odnos imati, s velikom vjerovatnoćom, samo oni govori koji su bar većinom usvojili {om} u muškom rodu. V. kartu Ia na kojoj se vidi da čak i u zapadnoj Bosni gdje se u svim drugim pozicijama uopštilo {O}, s. rod nerijetko ostaje sa {em}.

aktuelna. Naime, za cijeli ovaj areal se može reći da je ona dijelom pomjerena, ali se i dalje održava alomorf *{em}* u većini imenica kod kojih ga očekujemo. Uz to, ovdje je zapažena izrazita osjetljivost suglasnika *j*, *lj* i *nj*, te imenica srednjeg roda, kao i učestalo uvažavanje principa disimilacije.²⁸

Preostaje i prostor između Bosne i Drine na kome je smješten relativno jedinstven tip govora.²⁹ Međutim, nejedinstven je po tome što se smjenjuju predjeli sa sasvim ili djelimično uopštenim *{om}* i oni u kojima preovladava *{em}* – okolina Brčkog i manji dio južno od Tuzle. Između njih su i areali sa neprevrelim stanjem – jedan je širi, smješten između Vareša, Olova i Kladnja, a drugi je uski pojas od Gračanice do Bosanskog Šamca.

Karta **Ib**, za *pl*, drugačija je od prethodne.³⁰ Najuočljivija razlika se ispoljava u centralnom i sjevernom dijelu međurječja Bosne i Vrbasa, pa i dalje, gotovo do Une, gdje su se ustalili oblici *ključom*, *ključevi*.³¹

Najduža izoglosa koja se odnosi i na *Isg* i na *pl* ide uglavnom uporedo sa tokom Neretve od njenog gornjeg toka do zavoja kod Jablaničkog jezera, zatim se proteže kroz sjevernu Hercegovinu, negdje uz granicu prema Bosni, da bi se kroz jugoistočnu Bosnu razbila – jedan njen krak vrijedi za *Isg*, a drugi za *pl*. Time se stvara jedina veća zona sa najčešćom alternacijom tipa *pragom* ~ *ključem*, *pragovi* ~ *ključevi*. Sve ostale su oaze: od Bihaća do Cazina, oko Kaknja i Busovače, od Tuzle do Kladnja, oko Brčkog i sl.

Grubo gledano, saglasan sa *Isg* je i *pl* u istočnoj Bosni gdje se smjenjuju areali sa najrazličitijim kombinacijama, ova dva para alomorfa, tako da bi u širem kontekstu promatran veći dio ovog prostora išao u grupu govora sa neprevrelom situacijom.

Rijetka su područja sa dosljednom upotrebom *ključom*, *ključovi*: sjeverozapadno i zapadno od Tuzle, kao i duži predio dolinom Une do Livanjskog polja. Istina,

²⁸ Ovi su detalji obilježeni posebnim simbolima na karti.

²⁹ Up. D. Brozović, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, 186-192, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 2, Zagreb, 1966.

³⁰ Problem sa pluralom se komplikuje i time što je dosta primjera koji mogu stajati i bez proširenja, sa tzv. kratkom množinom. Takvi primjeri su na karti **Ib** označeni znakom (—) uz broj punkta.

³¹ Razlozi za neslaganje između *Isg* i *pl* stoje u dva momenta. Jedan se odnosi na redosljed njihovog istorijskog usvajanja, pa time i narušavanja (A. Belić, *Istorija srpskohrvatskog jezika*, Reči sa deklinacijom, 10 i 12, Beograd, 1950), a drugi se vezuje za logiku po kojoj je prirodnije da jedan proces započne tamo gdje ima manje prepreka – samo jedan padež u *sg* za razliku od svih pluralskih padeža kod imenica sa proširenjem (up. S. Remetić, *n. d.*, 227).

u većini punktova u kojima je *Isg* imao isključivo {om} nalazimo i u *pl* {ov}, ali ne dosljedno, već naporedno ili dubletno sa {ev}, kao u zapadnom dijelu BiH.³²

Na karti **Ia**, za *Isg*, zapažamo relativno kompaktne oblasti. U središnjem dijagonalnom i zapadnom dijelu štokavskog narječja (ne računajući oaze) smješteni su govori sa uopštenim {om} ili govori gdje je on više u upotrebi. Ostaje najjužnija area koja ide u ovu skupinu, a koja je razdvojena širokim pojasom drugačijeg tipa. Sjeverni dio i, zasebno, jugoistočna dijagonala (izuzev prizrensko-timočke) štokavštine odlikuje se naslijeđenim ili nešto malo pomjerenim odnosima, tj. sa oba alomorfa u upotrebi, ali sa češćim {em}.³³

Karta **Ib** ima potpuno novu sliku rasporeda uopštenog morfonema {O}. Nalazimo ga jedino u BiH. Sve ostalo je prostor za koji se vezuje samo naporedna, ali pretežna upotreba {ov}. To su, koliko se zna, pored onih u BiH, banatski, sjeverozapadni timočki i mrkovički govori.³⁴ Na istočnom dijelu karte pratimo sačuvanu ili samo manjim dijelom pomjerenu naslijeđenu distribuciju. Na zapadu, izvan BiH, nedostaju podaci, ali na osnovu građe iz radova koji se bave tim oblastima može se zasigurno zaključiti jedino da {ov} nije apsolutno uopšten.³⁵

Kada se uproste odnosi između ova dva para alomorfa prikazana na oba para karata, i na letimičan pogled se vidi da je naslijeđena distribucija {O} i {E} poremećena na velikom dijelu štokavskog područja, nešto više u singularu nego u pluralu, tj. {om} je znatno češće u upotrebi nego {em}, a {ev} češće nego {ov}.

Pored toga, upadljivo je da idiomi sa {E} u *Isg* imaju gotovo redovno taj morfonem i u pluralu, i to čak dosljednije, kao u sjevernom pojasu i jugoistočnoj dijagonali štokavskog prostora (izuzimajući prizrensko-timočki dio). Suprotno tome, vrlo rijetko je {O} potpuno uopšten, kao u već spominjanim idiomima u BiH. Mnogo je češće u *Isg* generalizovan, a u *pl* samo pretežniji morf sa morfo-

³² Odnosi tipa *ključem*, *ključovi* nisu uopšteni. Nalazimo ih ponekad u sasvim lokalnim idiomima, kao npr. punktovi br. 38, 68, 79, 93 i sl. na kartama Ia i Ib. Up. sa prethodnom napomenom.

³³ Uz ovo možda nije naodmet pomenuti zapažanje da ove izomorfe imaju isti pravac (jugozapad-sjeveroistok) kao i veći broj (istina markantnijih) izoglosa koje vrijede za znatno širi prostor od štokavskog. Up. P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, 16, Matica Srpska, Novi Sad, 1985.

³⁴ Up. P. Ivić, O govorima Banata, 151, *Južnoslovenski filolog* XVIII, Beograd, 1949/50, M. Stanojević, Severno-timočki dijalekt, 392, *Srpski dijalektološki zbornik* II, Beograd, 1911, N. Bogdanović, Govori Bučuma i Belog Potoka, 58, *Srpski dijalektološki zbornik* XXV, Beograd, 1979, L. Vujović, Mrkovički dijalekt, 217, *Srpski dijalektološki zbornik* XVIII, Beograd, 1969.

³⁵ D. Petrović (Govor Banije, n. d., 87) navodi gotovo duplo veći broj primjera sa alomorfofom {ev}. I M. Dragičević (n. d., 130 i 131) daje također nešto više imenica sa {ev} nego sa {ov}.

fonemom {O}, kao na području Banata, zapadne Bosne, te manjim arealima na jugu Crne Gore, u okolini Sarajeva i oazama po istočnoj Bosni. Preostaju bački, sremski, šumadijski, zapadnosrbijanski (uz granicu prema Bosni), posavski – slavonski i bosanski, kao i centralnobosanski govori, koji u singularu imaju potpuno ili većim dijelom usvojen {om}, a u pluralu obrnuto – {ev}.

Završavajući ovaj pregled, potrebno je još dodati da nije predviđena diskusija o tome šta je sve moglo biti poticaj za pomjeranja i odstupanja od principa distribucije morfa, da li je to samo uopštavanje nastavaka starih tvrdih osnova, odnosno prirodno veća brojnost imenica sa {O} ili je očvršćavanje nekih suglasnika poremetilo prvobitne opozicije i time dalo impuls za dalje remećenje, koliko je disimilacija imala udjela u tome, ili da li je kombinacija nekoliko faktora uticala na gubljenje regulativa za prvobitnu alternaciju *pragom ~ ključem, pragovi ~ ključevi*.

Isto tako, nisu predviđeni ni komentari uz vrlo različita viđenja o ovom problemu, kao što su: da poremećaj koji uočavamo zavisi od nacionalne strukture stanovništva,³⁶ ili od migracija sa dinarskog područja koje se shvata kao žarište za narušavanje principa,³⁷ da zavisi od položaja prema istočnohercegovačkim,³⁸ odnosno prema srednjobosanskim govorima,³⁹ potom, da su ikavski govori manje osjetljivi na naslijeđeni tip distribucije morfa, te da se pomjeranja javljaju kako u tim tako i u susjednim idiomima,⁴⁰ ili da je promjena imena tipa *Kočo, Mišo, Seljo, Dronjo* uticala na imenice ove deklinacije,⁴¹ zatim da distribucija zavisi od akcenta u riječi,⁴² ili od semantičkog momenta u relaciji *živo – neživo*,⁴³ da su oblici tipa *prutem, trnem* »rezultat kontaminacije – osnove reči i nastavka zbirnih imenica«⁴⁴ i slično.

³⁶ To je za bosanske govore ustvrdio M. Rešetar, *n. d.*, 105.

³⁷ R. Simić, *Levački govor*, 226, *Srpski dijalektološki zbornik*, XIX, Beograd, 1972.

³⁸ M. Simić, *n. d.*, 69 i 70.

³⁹ V. J. Vuković, *Imljani*, *n. d.*, 41.

⁴⁰ M. Okuka, *Govor Rame*, 83, *Svjetlost*, Sarajevo, 1983.

⁴¹ I. Stevanović, *Šumadijski govor u Gruži*, 448, 449, *Srpski dijalektološki zbornik* XVIII, Beograd, 1969.

⁴² J. Vuković, *Govor Pive*, *n. d.*, 51, M. Pešikan, *n. d.*, 144, P. Ivić, *O govoru galipoljskih Srba*, 179 i 180, *Srpski dijalektološki zbornik*, XII, Beograd, 1957.

⁴³ D. Barjaktarević, *Novopazarsko-sjениčki govori*, 78, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVI, Beograd, 1966.

⁴⁴ M. Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, 65, *Južnoslovenski filolog* XIII, Beograd, 1933/34.

Na kraju, umjesto zaključka, preostaje da se naglasi da se zbog svega izloženog ovaj prilog mora kritično posmatrati i imati na umu da je njegova tačnost u skladu sa količinom i preciznošću podataka koji su bili na raspolaganju. No, bez obzira na probleme, izrađene su karte koje su za dijalektologe od neprocjenjive vrijednosti, a koje je lako dopunjavati ili popravljati rezultatima budućih istraživanja.

THE DISTRIBUTION OF THE MORPHOPHONEMES {O} AND {E} IN THE DECLENSION OF A TYPE NOUNS IN THE ŠTOKAVIAN AREA

Summary

The article discusses the relationship of the allomorphs {om} : {em} and {ov} : {ev} in the declension of A type nouns in the Štokavian dialect, and the generalization of the morphophoneme {O} in the cases with alternation {O} ~ {E}.

The importance of the subject lies in the fact that the situation differs from the inherited state, i.e. from the standard language on the one hand, and individual Štokavian idioms on the other, so that there are important discrepancies between singular and plural within this framework.

The results of analysis have been presented in maps which show that shifts are more pronounced in the singular than in the plural, and can be found in a wide central diagonal area and the western part of the Štokavian area: {O} is rarely generalised, and is more frequent only with respect to {E}, as in e.g. small regions in the north-east (Banat), in the easternmost areas (local idioms of Timok), and in the south (Mrkovići) and west (west Bosnian local idioms).

